

ПЕТЪР ДИНЕКОВ (София)

БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРЕЗ XV—XVII В.

Обща характеристика

I

Когато говорим за българската култура през XV—XVII в., трябва да се направят няколко предварителни бележки.

Става дума за един период, който настъпва непосредствено след разцвета на забележителната Търновска школа. Този период започва към средата на XV в., защото в първите десетилетия на века продължават да творят учениците на Патриарх Евтимий — Григорий Цамблак, Константин Костенечки и др. Към този период включваме само отчасти XVIII в. с някои отделни негови прояви, защото това е вече векът на нашето национално възраждане.

Първите историци на българската литература след Освобождението наричаха времето XV—XVII в. „епоха на тъмно робство“. Този термин отдавна е отхвърлен: научните изследвания показаха, че културната дейност на българите е продължавала през целия период на робството. Фактите говорят също, че пред нашия народ са били издигнати тежки прегради, които са довели до трагично забавяне на развойните процеси.

За да се направи характеристика на българската култура, трябва да се изхожда от два критерия: културното равнище, до което достига българската феодална държава през XIV в., и културното развитие на другите балкански и европейски народи през този период.

II

В историята на българската култура XIV в. е период на високи постижения във всички области — образование, философска мисъл, литература, живопис, архитектура, приложни изкуства, художествени занаяти и литературен език. Българската култура догонва равнището на византийската култура; български и византийски писатели и религиозни мислители си сътрудничат тясно; византийските патриарси пишат биографии на български културни дейци. България се превръща в духовен център,

който привлича ученолюбиви младежи от всички балкански страни; идеите на забележителната Търновска книжовна школа, ръководена от Патриарх Евтимий, намират широко разпространение в Сърбия, Румъния и Русия.

В науката се водеха и продължават да се водят спорове за характера на българската култура през XIV в. Някои са склонни да ѝ приписват ренесансови черти, други — да виждат в нея кълнове на ренесансови елементи; не би трябвало да се пренебрегва такъв важен епизод като борбата на Варлаам, грък от Калабрия, получил високо образование в Италия, свързан с големите италиански хуманисти от XIV в., срещу исихазма; Варлаам противопоставя рационализма на мистицизма. Този епизод заслужава да се отбележи, като се имат пред вид близките отношения между византийските и българските исихасти, а също и обстоятелството, че центърът на исихазма се намира на границата между България и Византия. Обаче присъствието на отделни ренесансови елементи не ни дава основание да определяме българската култура през XIV в. като ренесансова.

В своята същност българската култура през XIV в. е култура от средновековен тип, което личи във всички области и особено в литературата и живописа — и по съдържание и образност, и по жанрови признаци и стил, и по обществена функция. Онова, което заслужава да се подчертае, е, че като тип средновековна култура българската култура през XIV в. достига големите достижения на Патриарх Евтимий и неговите ученици. Достатъчно е да се вземе като пример развитието на житийния жанр, на похвалното слово, на литературния език и др. Тъкмо видяна като средновековен тип култура, българската култура през XIV в. разкрива големите си достижения, майсторството на своите творци, високото равнище на образоваността, новаторските открития в образност, стил и език — качества, които ѝ осигуряват възможност за широко въздействие извън границите на страната. Ако бъде направен опит да бъде разгледана като култура от ренесансов тип, макар и в най-ранна ренесансова фаза, това не само ще противоречи на основния характер на българската култура през XIV в., но ще я постави в крайно неизгодно положение в сравнение със страните, където ренесансовата култура през този период е започнала бързото си развитие. А величината на нейните достижения е тъкмо в усъвършенствването на средновековните ѝ черти. Това не значи, че те изчерпват нейните възможности за развитие. Тъкмо обратното, при нова обществена обстановка, в резултат на процесите, които биха се извършили неизбежно в българското феодално общество през следващите векове, българската култура щеше да претърпи качествени изменения и да измине в нормална историческа последователност пътя, по който са вървели свободните европейски народи. Тъкмо оттук започва трагедията на българската култура, чието естествено развитие се възпрепятствува в условията, създадени от османското завоевание.

Българската култура през XIV в. е блестящ завършек на един път, израз на пълното разгръщане на духовните и творческите сили на българското феодално общество — път, който предвещава след настъпилата дълбока криза във феодалната система появата на нови социални сили и неизбежното обновление на Ренесанса. Тъкмо това не става в обстановката на суровия военен феодализъм, установен в българските земи от завоевателя. Цялото развитие на българската култура от началото на XV в. дори до

средата на XVIII в. е мъчителен процес на освобождаване от средновековната мисъл и средновековните художествени форми. Колкото и да търсим елементите на предвъзраждане или да посочваме отделни предвестници на Възраждането, българската култура през този период си остава по същество средновековна. Това добре личи в съпоставката с развитието на руската или румънската култура, които през XIV и XV в. са тясно свързани с българската култура и в много отношения получават импулси от нея и следват нейните традиции. Още по-ярко това проличава при сравнението с културното развитие на западнославянските и западноевропейските народи. В периода XV—XVII в. те преживяват големите литературни течения на Ренесанса, класицизма и барока. На Балканския полуостров, на Адриатическото крайбрежие разцъфтява дубровнишката литература.

През Средновековието българската литература се развива в друга идейно-художествена сфера — в сферата на византийската цивилизация, и безспорно нейните изходни позиции щяха да бъдат различни. Но при свободни и близки контакти с европейското идейно и художествено развитие тя не можеше да не се докосне до големите движения на мисълта и изкуството, развили се след Ренесанса. Още повече, че с падането на Константинопол в 1453 г. и окончателното унищожение на многонародността на Византийска империя се разпадна и византийската цивилизация, която вече не можеше да играе решаваща роля в културното развитие на балканските народи. За съжаление, изолиран от културния свят, българският народ бе принуден още няколко века да изживява нейните традиции.

III

Като изтъкваме неблагоприятните исторически условия, в които се намира българската култура от XV в. нататък, веднага трябва да подчертаем, че тя нито прекъсва своя вървеж, нито се обезличава. Наистина изчезват официалните държавни институти, които поддържаха развитието на културата. Изчезнали и много културни паметници, особено в столицата Търново. Поради голямата концентрация на турско население в източната част на страната културните средища се преместват на запад. За това има известно значение и по-късното падане на Сърбия и изобщо на западните райони на Балканския полуостров под османска власт; чрез тях можеше да се поддържа и известен контакт с Централна Европа. След първата вълна на унищожение на манастири и черкви към средата на XV в. започва възстановяване на някои от тях; такава е например съдбата на Рилския манастир. Почти цялата културна дейност се пренася в манастирите и около някои черкви в градовете. В това отношение могат да бъдат дадени много примери: софийските черкви през XVI в., Етрополският манастир „Варовитец“ през XVII в. и т.н.

Трябва да се изтъкне още един важен факт: разпръскването и унищожението на българската интелигенция. Това става по няколко начина: избиване (известно е описанието на Григорий Цамблак за клането в една от търновските черкви), заточаване на търновското гражданство, разめствания на населението.

Липсата на централна организация на културните прояви (българската държава е унищожена, българската църква е подчинена на Цари-

градската патриаршия) дава своето отражение върху характера на културата от XV в. нататък. Изчезва типичното за XIII и XIV в. официално изкуство. В областта на архитектурата това означава монументалното строителство на черкви, дворци и крепости; в областта на литературата — тържествените похвали на царете, патриарсите и болярите; в областта на приложните изкуства — блестящите украси на ръкописи, предназначени за дворцовите и патриаршеските библиотеки. Това явление все още не е тъждествено с демократизацията на културата, но се забелязва постепенно тенденция в тази насока.

Мнозинството от българския народ живее в селата; в много от тях няма нито черква, нито свещеник, а още по-малко може да се говори за системна просвета. Образованието се добива в черковната или манастирската килия. То засяга минимална част от населението и по характера си е свършено ограничено. Разбира се, тук, от една страна, трябва да се държи сметка за неравномерността на явлението, а, от друга — за постепенната просветна еволюция, която се изразява в увеличаването на килийните училища и на контактите с културните средища. Но през дълъг период българската култура има затворен характер, тя е преди всичко битова, основният неин белег е традицията. Не може да се отрече, че това е консервативен белег; традицията сковава развитието, спира цялата културна дейност върху езически и християнски мирогледни представи, типични за Средновековието. Консерватизмът на културата бива преодолян едва през епохата на Възраждането.

Но културният консерватизъм в условията на чуждо владичество, в период на верски и народностен фанатизъм, при постоянно съществуващата опасност от етнична и културна експанзия на чуждия владетел има и своята безспорна положителна страна. Укрепването на традиционната култура означава превръщането на тази култура в опора на народностното съществуване; народната традиция в духовната и материалната култура увеличава съпротивителната сила. Това е една своеобразна реакция срещу робството и преди всичко изолиране на завоевателя, което е равностойно на запазване и укрепване на народностното съзнание.

Традиционната култура се опира преди всичко на миналото, но тя не трябва да се схваща като нещо статично и неизменно, което дърпа нещата назад, към мирогледа на суеверията и религиозните предразсъдьци. В съдържанието ѝ влиза и фолклорът. А трябва да се изтъкне, че тъкмо в периода XV—XVIII в. в него се откриват важни промени и нови явления. Това е появата на юнашките, историческите и хайдушките песни. Те не заличават традиционните обредни и митически песни, които са създадени много векове по-рано, не унищожават традиционните обреди и обичаи, а въвеждат един нов свят в съзнанието на народните маси, свят на съвременността, на актуалните политически и исторически събития, на общите и индивидуалните преживявания в трагичната епоха на робството. Че юнашкият епос е осъвременен, т.е. че новите събития и новите исторически образи са изместили една по-стара поетическа действителност, показват не само такива очевидни примери, каквито са песните за Момчил (поетическата легенда свързва родословието на Крали Марко с Момчил), но преди всичко анализът на различните пластове, залегнали в образност и поетика. Важното в случая е не онова, което е заличено, а това, което присъства, което е влязло в поетическия свят на юнашките песни в резултат

на големите исторически сътресения, настъпили с турското нашествие на Балканския полуостров. Цялото внимание се насочва към тези нови събития; в старите митични образи се внасят нови черти, юнашките подвизи се превръщат в прояви на съпротивата срещу нашественика. Това съвсем определено личи в историческите и хайдушките песни, където се дава широка картина на народните бедствия и страдания и на героичната борба срещу социалното и политическото насилие.

Веднага става ясно, че селската битова култура, органично свързана с фолклора, съвсем не представя идейно-мирогледна застоялост, неизбежна и непреодолима обвързаност с миналото, но е свързана с динамични явления, отразява движението на епохата, отеква на най-актуалните стремежи и тенденции. От затворена постепенно традиционната култура се превръща в отворена за настоящето и бъдещето.

Това важи и за материалната култура, която по своя характер е по-консервативна. Достатъчно е да се изтъкнат няколко неща: широкото развитие на художествените занаяти, предизвикано от нуждите на всекидневния живот; проникването на нови елементи в женското облекло, резултат на контакти с културата на някои европейски страни; появата на нови моменти в архитектурата — часовниковите кули, което показва общуване с нови придобивки на цивилизацията, и т.н. Тук не говорим за еволюцията и напредъка на естетическата култура — един въпрос, слабо проучен в нашата наука.

В традиционната битова култура през XV—XVII в. се извършват процеси с потенциална вътрешна сила, която се изявява напълно през епохата на националното възраждане. Няма защо да се учудваме, че при новите социално-икономически и политически условия от XVIII в. натаък тъкмо балканските села, където народните традиции са били напълно запазени и развити, се превръщат в огнища на националното съзнание, просветния напредък и освободителната борба.

IV

Заслужава специално внимание развитието на българската литература през XV—XVII в., защото в нея най-силно се забелязва тенденцията за демократизиране. Преди всичко интерес представлява въпросът за отношенията между литература и народно поетическо творчество. Тук не се касае за взаимните влияния, които съществуват между тях, нито за огромното въздействие, което фолклорът оказва върху литературата — явление, което е характерно за малко по-късен период, за епохата на националното възраждане, за формирането на новата българска литература през XIX в. Става дума за нещо по-важно — за мястото, което заемат в съзнанието, живота и съдбата на народа тези две художествено-творчески дейности. Най-общо бихме казали, че литературата до началото на XV в. играе ръководна роля, тя най-добре изразява историческото движение, най-силно възплачва в своите произведения историческата съдба на българския народ — още от появата на славянобългарската писменост и големия подем на българската култура през IX—X в. Фолклорът в своята съвкупност стои по-близо до народните маси, по-вярно и по-широко отразява техния всекидневен живот — бит, вярвания, обичаи, обреди, емоционален свят и т.н., но в него не намират място големите проблеми на исто-

рическото развитие. Действително ние не познаваме пълно фолклорния репертоар на нашето Средновековие. Може би то е притежавало юнашки и исторически епос, който е изчезнал от народната памет. В науката са изказвани неведнъж предположения за съществуване на песни за юнаци още от времето на Симеон и Самуил или на исторически песни за войни и татарски нашествия през XIII и XIV в. Но дори и при тези предположения не може да не се изтъкне, че писмените произведения на нашия народ, нашата средновековна литература притежават богато философско, познавателно и историческо съдържание, свързано конкретно с най-важните моменти от историческата съдба на българския народ, почти незасегнати в достигналите до нас фолклорни творби.

С гибелта на българската феодална държава ролята се разменят. Литературата губи своето първенстващо положение, понеже се изменят коренно условията за нейното съществуване и развитие. Наистина тя не изневерява на историческите си задачи, но може да ги осъществява в твърде ограничени рамки. Намалява значително и нейното непосредно въздействие поради упадъка на грамотността. Тъкмо тогава народната творческа енергия избликва във фолклора; широко се развиват юнашките, хайдушките и историческите песни, които поемат високата функция — да отразяват народната историческа съдба. При това отразяването се извършва във форми и поетически средства, абсолютно достъпни за възприемане от народните маси, защото принадлежат на народното виждане, на народната естетическа култура, изразени със средствата на народния език. Фолклорът става водещото словесно поетическо изкуство. Това е един от най-ярките признаци на демократизацията на българската култура през XV—XVIII в. Интересното е, че през този период и средновековната литература „слиза“ до народа. Но „слиза“ една част от нея — богомилската апокрифна книжка, която приема формата на устната легенда и до голяма степен трансформира своите образи, приближавайки ги до народното поетическо виждане и до фолклорната образна система (Йорд. Иванов публикува голяма част от тези легенди в своето съчинение „Богомилски книги и легенди“, 1925).

Но демократизацията на литературата през XV—XVII в. се извършва и съвсем пряко. Тя започва още при учениците на Патриарх Евтимий. Трагичните исторически събития докосват непосредно и писателите; те са принудени да свалят погледа си от големите „все вечни“ абстрактно-философски проблеми и да го насочат към съвременността. Дори Евтимий завършва своите жития с молитва за помощ на българския народ в размирните времена, които изживява. Той се обръща към Иван Рилски: „... Моли се на всемилостивия си владика да спаси сънародниците ти, единородния ти български народ! Помогни на нашия държавен цар Иван Шишман и подчини под нозете му всички врагове! Запази вярата непорочна, затвърди нашите градове, усмири целия свят, избави ни от глад и пагуба и ни запази от нападението на иноплеменниците!“

Тази молитва е един завет за писателите, които я разширяват, за да я превърнат в разказ за съвременната действителност. От този момент нататък литературата се актуализира по своеобразен начин и в нея навлиза пълното с изпитания време — в съчиненията на Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Йоасаф Бдински и др. От XV в. нататък гласът на времето започва да звучи още по-силно в литературата — чуваме го в

анонимната българска хроника, в разказа на Владислав Граматик за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир, в жития, които поп Пейо и Матей Граматик пишат за софийските мъченици, в скръбния разказ на поп Методий Драгинов за помохамеданчването на чепинските българи, в летописните бележки и т.н. Насилията над народността съзнание намират своя отзвук в литературата. Това особено добре личи в описанията на софийските книжовници през XVI в. — в техните произведения борбата за християнската вяра се превръща в борба за запазване на българската народност; житията все повече наподобяват летопис, а техните герои са хора от народа, обикновени занаятчии. Мотивът за приемането на мъченичеството като подвиг в защита на народността прониква и в писаната поезия. В едно стихотворение, вмъкнато в слово за 40-те мъченици, майката на най-малкия мъченик говори:

Аще ме любиши, сину мой,
я тоже аз тебе люблю,
послушай мене, матер свою,
да не убиши се,
сину мой, от мучения!

До това стихотворение, поместено в сборник от XVIII в., се намира един пасаж срещу помохамеданчванията; асоциацията, която може да се направи, е очевидна.

Демократизацията се появява не само в идейно-тематично отношение, но и в развитието на жанровата система и поетиката. Заслужава да се отбележи още един важен факт: навлизането на живия, говоримия език в литературата. Изобщо литературният език през този период се движи към освобождаване от архаичните форми и сближаване с народната реч. Този път е обаче труден и продължава чак до средата на XIX в., когато и теоретически, и практически говоримият език се налага в литературата, публицистиката, учебниците и т.н. Но в една книжовна област се извършва същинска революция още през XVII в. — дамаскинските сборници са писани на диалекта на съставителя и преводача („дамаскинаря“). Това е изключително важен факт в историята на българската литература и култура.

Няма да бъде правилно да се каже, че българската литература през XV—XVII в. просто продължава средновековната традиция, при това в много стеснени възможности поради трудните обществено-политически условия. Наистина, нейните рамки за развитие са ограничени — и все пак се създават редица ярки произведения, свързани с тежните на епохата. Достатъчно е да споменем само разказа на Владислав Граматик за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир, житията на софийските книжовници, някои летописни творби и др. Поважно е да се отбележи, че тези произведения възникват не само в рамките на традицията, но и като резултат на нейното развитие, на развитието на жанровата система, най-вече в житийния жанр. Това са белези, които говорят за непрекъснато осъществяващ се напредък, без обаче този напредък да успее да достигне възможностите, които се разкриват при нормални условия на развитие.

Изключително важен е въпросът за запазване на самобитността на българската култура през XV—XVII в. Този въпрос се поставя преди всичко във връзка с положението, в което се озовава българският народ през епохата на робството. Той е принуден да съжителствува тясно със своя завоевател, който е фанатичен и експанзивен: унищожава черкви и манастири (да си припомним само свидетелството на поп Методий Драгинов); християнски храмове превръща в мохамедански култови сгради; прави сериозни опити за помохамеданчване на части от българското население. При такава обстановка опасността от разколебаване на самобитния характер на българската култура е очевидна. Обаче в дадения исторически момент българската култура се оказва мъчнопроницаема за османски влияния. Тя запазва, общо взето, своята самобитност: обичаи, обреди, език, фолклор, семейство; материалната култура също е твърде устойчива; битът се превръща в броня на народностното съзнание, съпротивява се срещу всички опити да се накърни народната културна общност. През целия период на робството българската култура се разграничава от културата на завоевателя.

Съжителствуването с турците дава отражение само в някои области на материалната култура, в архитектурата (в общественото и култовото строителство), в някои занаяти, донякъде в народните приказки, анекдотите и пословиците. Това са обаче отделни елементи, които съвсем не могат да променят цялостния самобитен характер на народната култура. Още повече, че що се касае до архитектурата, приложните изкуства и художествените занаяти, самодейният творчески гений на българския народ се проявява извънредно ярко.

Интересни са през този период междубалканските културни отношения. Висшето гръцко духовенство, което ръководи българските епархии, почти не прониква до народната среда. Но гръцката литература през XVI, XVII и XVIII в. оказва благотворно влияние чрез произведенията на двама писатели — Дамаскин Студит и Агапий Критски, които широко се превеждат на български. Трябва да се отбележи, че през този период гръцката литература започва да прониква в България чрез печатната книга.

Интересни моменти представляват българо-сръбските и българо-румънските културни отношения. Голяма част от прогонената българска интелигенция след турското завоевание се установява в Сърбия и Румъния. Достатъчно е да се спомене дейността на Константин Костенечки в двора на Стефан Лазаревич. Идеите на Търновската книжовна школа оплождат както сръбската, така и румънската литература. Особено интересно е отражението на тези идеи в развитието на сръбския литературен език (румънските книжовници използват среднобългарския). Би могло да се говори за общи литературни традиции в България, Сърбия и Румъния. Важно значение за развитието на просветата и литературата имат и откритите няколко славянски печатници в Румъния, в които се печатат и български книги.

VI

В развитието на българската книжнина и култура през XV—XVII в. трябва особено да се подчертае този нов факт — разпространението на славянската печатна книга. Великото откритие на Гутенберг дава своето отражение в България — косвено, а не пряко, защото на българската етническа територия печатници не се създават през разглеждания период; това става едва през XIX в. Обаче български печатари работят както във Венеция, така и в румънските славянски печатници. Печатната славянска книга идва също от печатниците в Хърватско и Италия и особено от руските печатници в Москва, Киев и Львов. Печатната книга означава преди всичко разширяване на ролята на книжнината, популяризиране на идеите и знанията, издигане на равнището на грамотността, поевтиняване и демократизиране на книжовното производство. Печатните богослужебни книги скоро заменят ръкописите и проникват широко в българските черкви и манастири. Руските печатни книги в историята на българския литературен език изиграват една особена роля — налагат до голяма степен така наречения „черковнославянски език“, който в същност е руска редакция на старобългарския. Разбира се, тук не се касае само за промени в литературния език, но и за писмо, правопис, графични особености, оформяне на книгата и т.н. Руската печатна книга служи на българските книжовници за извор в историческо и литературно отношение. Нищо чудно, че главните източници на Паисий са съчинения, с които се запознава в руски превод и в руски печатни издания (Цезар Бароний и Мавро Орбини). Оригиналната българска печатна книга все още е крайно слабо развита, но става дума за принципа — проявява се един нов принцип в разпространението и живота на книгата; макар все още да не оказва забележимо въздействие върху литературния процес, крие в себе си динамични и потенциални сили, които ще се изявят в приближаващата се епоха на националното възраждане.

VII

Трябва да бъдат отбелязани културните ни отношения с Централна и Западна Европа — там, където през XV—XVII в. се появяват големи идейно-философски течения и се създава висока художествена култура. Тези отношения не са интензивни поради изолацията, в която чуждото ни поставя българските земи. Оттук и тежките последици за развитието на българската национална култура.

Прозорецът към Средна и Западна Европа се отваря у нас чрез българските католици. Те живеят в определени области (Пловдивско, Никополско, Чипровци). Католицизмът прониква в райони, населени от бивши богомили (павликяни). Следи от богомилските схващания се съчетават с католическия светоглед.

Католицизмът е една жива реалност и се проявява — чрез религията — в образованието, миогледа, писмото, литературата.

Българските католици участвуват в борбите срещу поробителя, организират Чипровското въстание, а техни представители (например П. Парчевич) се проявяват като горещи патриоти и полагат немалко усилия пред европейските дворове, за да облекчат тежката участ на своя народ. Съз-

дава се католическа интелигенция; от нейната среда излизат цяла редица високообразовани писатели. Те си служат както с латиница, така и с кирилица. За разлика от ръкописната традиция, която преобладава през този период у нас, католиците печатат своите книги в Италия и Австрия. Пишат на три езика — латински, италиански и славянски (наричан илирийски, т.е. хърватски, в който с времето нахлуват много българизми).

Между най-изтъкнатите католически писатели трябва да бъдат отбелязани: епископ Филип Станиславов, архиепископ Петър Богдан Бакшич, големият политик и дипломат Петър Парчевич, Кръстю Пейкич, Яков Пеячевич, Францис Ксавер Пеячевич.

Католическата литература не е чужда на патриотизма; нейните създатели са български патриоти, загрижени дълбоко за съдбата на своя народ. Този патриотичен момент е много важен, защото може да послужи за ориентир в търсенето на дълбоката вътрешна връзка на литературната дейност на българските католици с общото литературно развитие.

VIII

Българската култура през XV—XVII в. има още една характерна черта — неравномерност на развитието. Това се забелязва във всички области. Например през XVI в. няма забележителни паметници на живописа; обаче такива паметници се появяват през XVII в. Обратното явление се наблюдава в литературата. Докато през XVI в. се очертават значителни и оригинални писатели (поп Пейо и Матей Граматик в Софийската книжовна школа), през следващия век въпреки съществуването на твърде оживени книжовни средища (например Етрополския манастир „Варовитец“) не се откриват големи творчески личности. През XVII в. се забелязва значителен подем в развитието на архитектурата, преди всичко в строителството на къщи, което е в зависимост от изграждането на градовете и развитието на търговията. От друга страна, слабо се развива черковната архитектура — през целия период господства най-обикновеният тип еднокорабна черква, полускрита в земята — поради забраната на османската власт да се строят високи, представителни, ярко украсени християнски храмове. Но и тук могат да се открият изключения, особено що се отнася до вътрешната украса. В отделни случаи се явяват местни меценати — заможни ктитори, които дават средства за изографисването на черкви и манастири и чиито образи намираме също изписани (черквата в Кремиковския манастир, в Драгалевския манастир и другаде). Тези заможни меценати са имали връзки с официалните власти, за да могат да получат необходимото разрешение. Подобни явления се откриват и при украсата на ръкописи; това изкуство, великолепно развито през средновековието, ту запада, ту отново се проявява със забележителни образци (все пак малобройни).

Съвсем е очевидно, че пътят на българската култура през XV—XVI в. е неравен и неравномерен. Не е трудно да се открият причините в историческите условия, при които е принуден да живее нашият народ. Той не може да разгърне своите творчески сили в един период, когато повечето европейски народи се освобождават от средновековните традиции и започват да изграждат нов тип култура — културата на Ренесанса. Развива се предимно онова, което мъчно може да бъде контролирано от чуждата

официална власт — народното поетическо творчество, което достига върховете (в юнашките, историческите и хайдушките песни). За сметка на рафинираното изкуство процъфтява изкуството на народните майстори (особено в областта на художествените занаяти). Изобщо за цялото изкуство може да се каже, че то се отклонява от непоклатимите официални традиции и търси по-свободни и демократични форми. Безспорно това са положителни белези, но те съвсем не могат да компенсират изпуснатия шанс за нормално и пълноценно развитие на българската култура през XV—XVII в., още повече, че тя имаше за изходна позиция едно високо равнище през XIV в.

IX

Културното развитие на българския народ през XV—XVII в. не бива да се оценява само от двете изтъкнати в началото гледни точки — равнището на българската култура в навечерието на турското завоевание и напредъка на европейската култура от Ренесанса нататък. Към тези два критерия трябва да бъде издигнат трети: възможностите, които дава историческата обстановка на Балканския полуостров и по-специално на българските земи, намиращи се най-близо до големите центрове на турската империя и най-силно чувстващи ограниченията и насилията на османската икономическа и политическа система. Въпреки тези изключително тежки условия българският народ показва удивителна устойчивост, издръжливост, жизненост в областта на културната дейност. Главното постижение е запазването на народното съзнание и народността самобитност върху основата на съхранената традиционна култура. И още нещо — доразвиват се завещаните културни традиции, особено традициите на Търновската школа, по пътя на демократизацията. Нещо повече — потърсени са пътища за сближаване с европейския културен свят, положени са основите на явления, които излизат извън рамките на дотогавашната традиция — става дума за католическата литература и барока. Нищо чудно, че в недра на осъществената културна дейност се крият редица кълнове на ново виждане и нови форми, които улесняват развитието на културата през епохата на Възраждането.